

تحلیلی بر وضعیت توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان فارس

مه‌دی مؤمنی: دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد، نجف‌آباد، ایران
غلامرضا قهاری^۱: دانشجوی دکتری جغرافیای طبیعی و اقلیم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد، ایران

چکیده

روند تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دهه‌های اخیر و گوناگونی بستر جغرافیایی، به شکل‌گیری نوعی خاص از نظام فضایی استقرارگاه‌های انسانی در پهنه‌ی سرزمینی منجر شده است. در این راستا عدم تعادل فضایی در ارائه خدمات و تسهیلات مولد و زیربنایی و همچنین عدم هماهنگی بین رشد و توسعه نواحی و مناطق مختلف موجب برهم خوردن نظم فضایی سکونتگاه‌ها از یک‌سو و رشد شتابان و بی‌رویه‌ی بعضی از شهرهای درجه اول گردیده است. هدف اصلی این تحقیق، تحلیل روند توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان فارس در بازه‌ی زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ و بررسی نابرابری‌های فضایی توسعه در این مناطق می‌باشد. این پژوهش با به‌کارگیری تکنیک‌های آماری تاکسونومی عددی، ضریب ویلیامسون و رگرسیون چند متغیره، سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان را با ۶ شاخص اصلی و ۵۲ زیرشاخص مورد بررسی قرار داده است. نتایج نشان می‌دهد که: در طول دوره‌ی آماری، از تعداد شهرستان‌های توسعه یافته کاسته شده و بر تعداد شهرستان‌های محروم افزوده شده است. دلیل اصلی اختلاف توسعه‌یافتگی در شهرستان‌های استان، ناشی از عدم توزیع عادلانه خدمات، زیرساختها و شاخص‌های مرتبط با بخش‌های کشاورزی و آموزشی- بهداشتی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: توسعه‌یافتگی، نابرابری فضایی، تاکسونومی عددی، رگرسیون چند متغیره، فارس.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱. نویسنده مسئول: ghahari@farsagres.ir، ۰۹۱۷۳۰۶۶۰۲۴

بیان مسأله:

توسعه عبارت است از حرکت از وضعیت موجود به وضعیتی که در آن فرصت و امکانات بیشتری برای کاربرد مؤثر منابع فراهم آمده است (مؤمنی، ۱۳۸۷: ۸). توسعه می‌تواند در زمینه‌های کشاورزی، صنعتی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی باشد. توسعه دارای مفهومی پیچیده است، بخصوص وقتی بخواهیم مفهوم توسعه را در مورد جامعه‌ای خاص و در مقایسه با دیگر جوامع تعیین کنیم و تأثیرات توسعه نیز برای همه‌ی افراد یا همه‌ی گروه‌های اجتماعی یکنواخت نباشد. توسعه تنها یک فرایند اقتصادی نیست، بلکه فرایندی چند بعدی است که شامل سازماندهی مجدد و جهت‌دهی اقتصاد و سیستم‌های اجتماعی است. از این‌رو توسعه به مثابه‌ی یک مجموعه اقدامات مشخص، فرآیندهای دگرگونی بنیادی و مجموعه‌ای از دستاوردهای مشخص می‌باشد (تودارو، ۱۳۷۱: ۱۷). در این راستا ضرورت تخصیص بهینه‌ی فضایی منابع و امکانات تولید، ایجاب می‌کند که در هر نگرش به برنامه‌های کلان توسعه، پتانسیل‌ها و توانمندی‌های منطقه‌ای در تولید کالاها و خدمات مورد توجه قرار گیرند. از این طریق می‌توان امید داشت که سهم بخش‌ها و کالاها نیز در تولید ملی رو به فزونی گذارد (پیراسته، ۱۳۸۵: ۴۱-۴۰). از طرف دیگر با توجه به محدودیت سرمایه، به‌ویژه برای یک کشور در حال توسعه، توجه به برنامه‌ریزی منطقه‌ای در جهت تنظیم و هماهنگ کردن برنامه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی با نیازها و امکانات محلی در جهت نیل به توسعه‌ی پایدار، ضروری به نظر می‌رسد (جعفری صمیمی، ۱۳۸۷).

میزان برخورداری یا دسترسی به امکانات و خدمات رفاهی و توزیع بهینه آن‌ها در سطح کشور و شهرستان‌ها از ارزش و اهمیت زیادی برخوردار است. در شرایط کنونی، یکی از مسائل و مشکلات اساسی در برنامه‌ریزی‌ها، عدم تعادل ناشی از توزیع نامتعادل امکانات در سطح کشور و استان‌ها می‌باشد. فرایند چنین روندی، شبکه‌ی شهری را در عملکرد خود نامتعادل و ناتوان کرده است که نتیجتاً به زیان شهرهای متوسط و کوچک تمام شده است. بنابراین قبل از این‌که بافت کالبدی نواحی مختلف، دستخوش پیریشانی و سردرگمی بیشتری شود، باید به انجام مطالعات و تحقیقات لازم همت گماشت. دسته‌بندی مناطق و یا شهرستان‌ها از لحاظ توسعه‌یافتگی و یا عدم توسعه‌یافتگی یکی از ابزارهای مهم در برنامه‌ریزی برای توسعه می‌باشد. جهت این امر استفاده از شاخص‌های مختلف در هر بخش ضروری است. نابرابری‌های منطقه‌ای، حاصل و برآیند عدم تعادل در ابعاد منطقه‌ای به ویژه بین فضاهای حاشیه‌ای و قطب‌های توسعه می‌باشد. بدین منظور تا زمانی که این نابرابری‌های منطقه‌ای وجود دارد، نیاز به شناخت آن‌ها که نهایتاً برنامه‌ریزی منطقه‌ای را اجتناب ناپذیر می‌کند، وجود دارد.

در کشورهای در حال رشد، وجود انواع دوگانگی‌های نامطلوب نظیر دوگانگی منطقه‌ای به دلایل متفاوت در مسیر توسعه-یافتگی آن‌ها مشکلاتی را ایجاد کرده است. شناخت این مسائل از اساسی‌ترین ملزومات در برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای می‌باشد. شناخت و تشخیص وضع موجود و تجزیه و تحلیل تنگناها، محدودیت‌ها، امکانات و قابلیت‌ها، استنباط صحیح از کمیت و کیفیت نیازها و اولویت‌های مربوط به آن‌ها، می‌تواند برنامه‌ریزان را در تدوین برنامه‌های مناسب و کارآمد یاری دهد. این پژوهش با هدف تحلیل روند توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان فارس و شناسایی عوامل مؤثر در نابرابری‌های توسعه‌ای انجام شده است. در این پژوهش به دنبال یافتن جوابی برای این سؤال که: آیا نابرابری بین شهرستان‌های استان فارس طی دو دوره زمانی ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ کاهش یافته است، می‌باشیم. در تحقیق حاضر برای رسیدن به اهداف ذکر شده، فرض شده است که از میان شاخص‌های توسعه‌ای، شاخص اقتصادی تأثیر بیشتری در سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان دارد.

مبانی نظری و پیشینه‌ی تحقیق :

نابرابری فضایی به شرایطی اطلاق می‌شود که در آن واحدهای فضایی یا جغرافیایی گوناگون در زمینه‌ی برخی متغیرها، در سطوح مختلفی قرار دارند (Kanbur & et al, 2005: 2). دلایل متعددی برای وجود نابرابری‌های فضایی بین کشورها مانند پیشینه تاریخی، منابع طبیعی، سرمایه‌ی انسانی، اقتصاد سیاسی، محلی و فرهنگ وجود دارد که با یکدیگر دارای هم‌پوشانی و هم‌افزایی هستند (چلبی، ۱۳۷۵: ۴۷). در عین حال توسعه، تمام تغییرات سیستم اجتماعی را دربر می‌گیرد، تغییراتی که جامعه را از وضعیت نامناسب فعلی به سمت یک وضع انسانی بکشانند (حسین زاده‌دلیر، ۱۳۸۰: ۲۶). پل استرترین معتقد است که هدف غایی توسعه باید فراهم آوردن بهبود مستمر در وضع افراد باشد و ثمرات خود را نصیب همگان کند

(معصومی اشکوری، ۱۳۷۶: ۴۲). توسعه، جریانی چند بعدی است که در خود تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی، اجتماعی را به همراه دارد. دو چارچوب کلی در نظریه‌های توسعه مطرح می‌شود: چارچوب‌های بنیادین توسعه و چارچوب‌های نوین توسعه. مکتب تکاملی توسعه، نظریه‌ی نوسازی، دیدگاه مارکسیستی از توسعه و نظریه‌ی وابستگی در درون چارچوب‌های بنیادین قرار می‌گیرند (از کیا، ۱۳۸۱: ۳). در تمام این مکاتب، به لحاظ غلبه رویکرد بالا به پایین و ایفای نقش حاکمیتی دولت در امر برنامه‌ریزی توسعه (صرافی، ۱۳۷۷: ۱۵۷)، بهره‌گیری از روش‌های کمی و مدل‌های ریاضی توسط برنامه‌ریزان برای سهولت درک و شناخت پیچیدگی‌های مسایل و مشکلات در مناطق مختلف، اجتناب ناپذیر می‌شود (افراخته، ۱۳۷۷: ۱۱). در مقابل، چارچوب‌های نوین توسعه با پذیرش دیدگاه‌هایی همچون اجتماعات محلی، نقش سازمان‌های غیردولتی (NGO)، مباحث جنسیتی، عدالت و دموکراسی، مشارکت شهروندی و مهم‌تر از همه محیط زیست و توسعه‌ی پایدار، بر رویکرد توسعه از پایین تأکید می‌کند (Hodder, 2000: 16). در این راستا توسعه‌یافتگی شهرستان‌های یک استان با توجه به توزیع فضایی ناهمگن منابع و همچنین عوامل مختلف اقتصادی، اجتماعی و طبیعی، بعضاً ممکن است دارای روندی متناسب نباشد (مولایی، ۱۳۸۷: ۷۲). لذا با توجه به اینکه هدف کلی توسعه، تعالی همه‌جانبه‌ی جوامع انسانی است (آسایش، ۱۳۷۵: ۱۷)؛ از این رو در فرآیند برنامه‌ریزی برای دستیابی به توسعه و قرارگرفتن در مسیر آن، شناخت و درک شرایط و مقتضیات جوامع انسانی و نیازهای آنان در ابعاد مختلف، از جمله اقدامات ضروری در این زمینه است (زیاری، ۱۳۷۸: ۲۱).

پژوهش‌های زیادی در خصوص سنجش نابرابری‌های منطقه‌ای در سطح جهانی و ملی صورت پذیرفته که گزارش توسعه‌ی جهانی سال ۲۰۰۹ از آن جمله می‌باشد. در این گزارش به تمرکز فعالیت‌های اقتصادی در کشورها به‌ویژه در شهرها اشاره شده و رشد نابرابری فضایی در کشورهای درحال توسعه مورد توجه قرار گرفته است؛ بر پایه یافته‌های این پژوهش، رشد اقتصادی همواره نامتوازن بوده و سیاست‌های اتخاذ شده برای ایجاد تعادل فضایی، تنها به برنامه‌های کاهش فقر در UNU- WIDER همچنین پروژه‌ی Regerson, Nel منجر خواهد شد (داداش پور، ۱۳۹۰: ۱۸۳).

در ایران نیز همچون اکثر کشورهای درحال توسعه، در زمینه‌ی اقتصادی و اجتماعی، یک یا دو منطقه و یا نهایتاً چند منطقه دارای مسئولیت اصلی در زمینه ایجاد درآمد و تولید ملی و برخوردار از خدمات عمومی و بالطبع شکوفایی اقتصادی، اجتماعی بوده که به قیمت عقب نگه‌داشتن مناطق دیگر بوده است. (جدول شماره ۱). به عبارت دیگر ایران به عنوان یکی از کشورهای درحال توسعه از نظر برخورداری از شاخص‌های مختلف توسعه دارای اختلافات زیادی می‌باشد و شاخص‌های مسکن و خدمات رفاهی زیربنایی صنعت و کشاورزی به عنوان یکی از جنبه‌های توسعه دارای توزیع جغرافیایی ناهمگونی در بین استان‌ها و شهرستان‌ها می‌باشند. چنین وضعیتی در اکثر مناطق و استان‌های کشور صادق می‌باشد (محمدی، ۱۳۹۱: ۱۲۸).

جدول ۱- پیشینه‌ی تحقیق مطالعات وضعیت توسعه‌یافتگی در جهان و ایران

نام پژوهشگر و سال	منطقه مورد مطالعه	شرح کار و نتایج
Joae, et al, 2000	کشور بلژیک	جهت طبقه بندی مناطق مختلف کشور بلژیک به منظور حمایت از سیاست توسعه‌ی منطقه‌ای روشی را ارائه دادند. ۳۳ شاخص اقتصادی، بهداشتی، آموزشی و اجتماعی با استفاده از تکنیک‌های آماری چند متغیره و تحلیل خوشه‌ای رتبه‌بندی شد.
امینی نژاد ۱۳۸۷	دهستان‌های حوزه‌ی پارس جنوبی در استان بوشهر	با استفاده از روش‌های موریس و تاکسونومی وضعیت توسعه‌یافتگی دهستان‌های حوزه‌ی تأسیسات پارس جنوبی در استان بوشهر را تحلیل کرده و نشان داده است که ۴۶ درصد دهستان‌ها در گروه محروم، ۳۸/۵ درصد در گروه نیمه‌برخوردار و ۱۵ درصد در گروه برخوردار قرار دارند.
فطروس و بهشتی‌فر ۱۳۸۸	بخش کشاورزی استان‌های کشور	نتایج حاکی است که سطح توسعه‌یافتگی کشاورزی استان‌ها، طی سالهای ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۲ به طور متوسط افزایش و دوگانگی کشاورزی بین آن‌ها کاهش یافته است.
خداپناه و بیک محمدی ۱۳۸۸	دهستان‌های بخش مرکزی شهرستان اردبیل	با استفاده از روش تاکسونومی به این نتیجه رسیدند که در دهستان‌های بخش مرکزی شهرستان اردبیل وضعیت ناهمگنی از نظر توسعه وجود دارد، به گونه‌ای که تعداد دهستان‌های محروم و نیمه محروم نسبت به دهستان‌های متوسط و توسعه یافته بیشترند.
قنبری	دهستان‌های شهرستان	وضعیت شاخص‌های اجتماعی، فرهنگی، بهداشتی و زیربنایی دهستان‌های شهرستان اصفهان و

۱۳۹۰	اصفهان	مرتب‌بندی آن‌ها از نظر برخورداری از شاخص‌های توسعه بررسی شده است. نتایج نشان می‌دهد که در شاخص‌های ۴گانه، نابرابری زیادی وجود دارد به گونه‌ای که در روش مورس این نسبت ۲۳ برابر و در روش تاکسونومی این اختلاف حدود ۰/۳۷۶ است.
محمدی ۱۳۹۱	شهرستان‌های استان لرستان	توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان لرستان به تفکیک بخش‌های مسکن و خدمات رفاهی، زیربنایی، کشاورزی و صنعت، با استفاده از ۶۱ شاخص بررسی شده است. نتایج نشان می‌دهد که نابرابری بین شهرستان‌های استان لرستان طی دوره‌ی زمانی ۱۳۸۲ و ۱۳۸۷ در بخش مسکن و خدمات رفاهی، زیربنایی افزایش و در بخش کشاورزی و صنعت کاهش یافته است.

منبع: یافته‌های کتابخانه ای تحقیق، ۱۳۹۱.

مواد و روش تحقیق:

این تحقیق از لحاظ هدف، کاربردی و روش بررسی از لحاظ ماهیت، توصیفی و تحلیلی است. جامعه‌ی آماری شامل شهرستان‌های استان فارس می‌باشد. به منظور تعیین سطوح برخورداری نواحی استان با توجه به مسأله امکان دسترسی به داده‌های لازم، تعداد ۵۲ متغیر در زمینه‌ی شاخص‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، جمعیتی، کشاورزی، آموزشی و درمان تعیین گردید. آمار و اطلاعات از سالنامه‌ی آماری سال‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ و مراکز اداری، اجرایی استان به ویژه مرکز آمار استانداری و سازمان جهاد کشاورزی استان فارس تهیه گردیده است. برای شاخص‌سازی و انجام محاسبات از نرم‌افزارهای Excel و Spss و برای ترسیم نقشه‌ها و تولید اطلاعات مکان‌مند از سامانه‌ی اطلاعات جغرافیایی GIS استفاده شده است. در نهایت برای تجزیه و تحلیل داده‌های تحقیق از روش‌ها و تکنیک‌های آماری "تاکسونومی عددی، ضریب اختلاف ویلیامسون CV و رگرسیون چند متغیره" استفاده و در نهایت میزان نابرابری‌ها مشخص شده است. (جدول شماره ۲).

جدول ۲- روش‌های استفاده‌شده در تحقیق و شرح مختصر آن‌ها

نام روش	تشریح روش	مراحل کار و فرمول‌ها
تاکسونومی عددی	یکی از معتبرترین و بهترین روش‌های درجه‌بندی مناطق از لحاظ توسعه یافتگی و تعیین میزان کیفیت دسترسی مناطق به امکانات مختلف برای اولین بار توسط آدنسون در سال ۱۷۶۳ مطرح و در اوایل دهه‌ی ۱۹۵۰ توسط گروهی از ریاضی‌دانان بسط داده شد.	مرحله‌ی ۱، مشخص نمودن مناطق مورد نظر برای تعیین شاخص‌های توسعه مرحله‌ی ۲، تشکیل ماتریس داده‌ها مرحله‌ی ۳، استاندارد کردن شاخص‌ها مرحله‌ی ۴، تعیین فاصله مرکب بین مناطق مرحله‌ی ۵، تعیین کوتاه‌ترین فاصله مرحله‌ی ۶، همگن‌سازی مناطق مرحله‌ی ۷، تعیین الگو یا سرمشق مناطق مرحله‌ی ۸، درجه‌بندی میزان توسعه یافتگی مناطق مرحله‌ی ۹، تحلیل نتایج و تعیین کیفیت توسعه یافتگی
ضریب ویلیامسون CV	ضریب اختلاف یا پراکندگی، شاخصی است که میزان توزیع نامتعادل شاخص‌ها را بین مناطق یا نواحی نشان می‌دهد.	$CV = \frac{\text{انحراف از میانگین}}{\text{میانگین}} \times 100$
سامانه‌ی اطلاعات جغرافیایی (ARC GIS)	این سامانه شامل مجموعه‌ای از نرم افزار، سخت افزار، مغز افزار، الگوریتم و مدل‌هایی است که در جهت اخذ، ذخیره‌سازی، بازیابی، بهنگام‌سازی و پردازش اطلاعات مکانی طراحی شده است.	با تهیه‌ی پایگاه داده‌ها، از نرم‌افزارها و امکانات موجود در این سامانه جهت تهیه‌ی نقشه‌ها و تجزیه و تحلیل استفاده می‌شود.
رگرسیون چند متغیره	رگرسیون چند متغیره روشی برای تحلیل مشارکت جمعی و فردی دو یا چند متغیر مستقل در تغییرات یک متغیر وابسته به شمار می‌رود.	رگرسیون چند متغیره از طریق مشارکت دو یا چند متغیر مستقل، پراش متغیر وابسته را تبیین می‌کند.

منبع: مطالعات تحقیق، ۱۳۹۱.

معرفی متغیرها و شاخص‌ها:

در این پژوهش از ۶ شاخص کلی و ۵۲ زیر شاخص استفاده شده که در جدول شماره ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳- شاخص‌های توسعه مورد استفاده در پژوهش

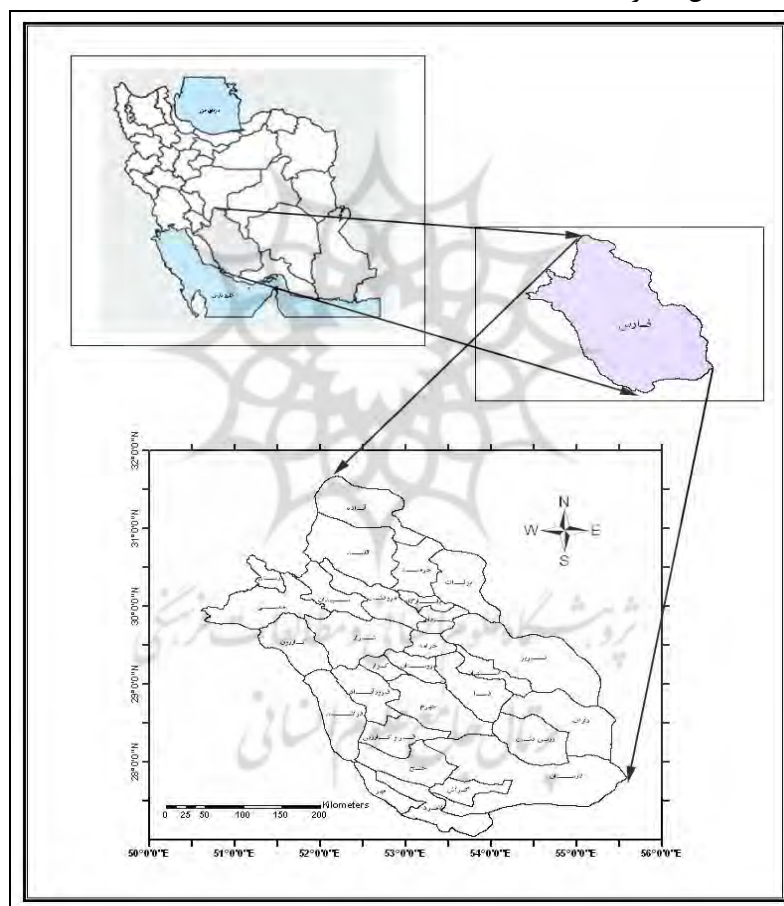
شاخص‌های اصلی	ردیف	زیر شاخص	ردیف	شاخص‌های اصلی	
شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی	۱	نرخ باسوادی	۳۵	زیر شاخص ضریب شهرنشینی	
	۲	نرخ باسوادی زنان	۳۶	معکوس بعد خانوار	
	۳	نرخ باسوادی مردان	۳۷	درصد آبادی های دارای سکنه	
	۴	نسبت کتاب به هزار نفر جمعیت	۳۸	معکوس نسبت جنسی	
	۵	تعداد اعضای کتابخانه‌های عمومی به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت	۳۹	درصد تعداد بخش	
	۶	تعداد کتابخانه‌های عمومی به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت	۴۰	درصد تعداد دهستان	
	۷	نسبت دانش آموزان دختر به پسر	۴۱	درصد تعداد شهر	
	۸	تعداد کانون پرورش فکری نوجوانان به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت	۴۲	درصد مساحت از کل مساحت استان	
	۹	تعداد سینما به ازای هر ۱۰۰۰ نفر	۴۳	تراکم نسبی جمعیت	
	۱۰	تعداد خانه فرهنگ به ازای هر ۱۰۰۰ نفر	۴۴	سهم از کل جمعیت استان	
شاخص اقتصادی	۱۱	تعداد مسجد و حسینیه به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت	۴۵	نسبت زراعت به سطح زیر کشت	
	۱۲	درصد قانون گذاران و مقامات عالی‌رتبه نسبت به کل شاغلان	۴۶	نسبت باغات مثمر به سطح زیر کشت	
	۱۳	درصد شاغلان متخصص نسبت به کل شاغلان	۴۷	نسبت اراضی آبی از کل سطح زیر کشت	
	۱۴	درصد شاغلان بخش بهداشت و مددکاری اجتماعی نسبت به کل شاغلان	۴۸	درصد دام سبک	
	۱۵	درصد شاغلان بخش حمل و نقل نسبت به کل شاغلان	۴۹	درصد دام سنگین	
	۱۶	درصد شاغلان بخش آموزش نسبت به کل شاغلان	۵۰	نسبت بهره‌برداران ادوات کشاورزی به سطح کل زیر کشت	
	۱۷	درصد شاغلان بخش صنعت نسبت به کل شاغلان	۵۱	عملکرد زراعت در هکتار	
	۱۸	درصد شاغلان بخش معدن نسبت به کل شاغلان	۵۲	درصد تولید زراعت از کل	
	شاخص بهداشت و درمان	۱۹	درصد شرکت‌های تعاونی روستایی		
		۲۰	درصد شاغلان بخش خدمات نسبت به کل شاغلان		
۲۱		تعداد پزشکان عمومی به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			
۲۲		نسبت تخت فعال به جمعیت			
۲۳		تعداد تخت بیمارستانی به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			
۲۴		تعداد آزمایشگاه به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			
۲۵		تعداد داروخانه به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			
۲۶		تعداد پزشکان متخصص به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			
۲۷		تعداد دندان پزشکان به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت			
شاخص		۲۸	درصد دانش آموزان دختر		

آموزشی	۲۹	تعداد کارکنان آموزشی، دفتری و اداری به ازای هر ۱۰۰۰ نفر دانش آموز
	۳۰	درصد دانش آموزان پسر
	۳۱	نسبت معلم ابتدایی به دانش آموز ابتدایی
	۳۲	نسبت معلم راهنمایی به دانش آموز راهنمایی
	۳۳	تعداد آموزشگاه به ازای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت
	۳۴	نسبت معلم دبیرستان به دانش آموز دبیرستان

منبع: سالنامه های آماری استان فارس.

منطقه مورد مطالعه:

استان فارس با وسعت ۱۲۲۶۰۸ کیلومترمربع بین طول ۵۰ درجه تا ۳۴ دقیقه و ۵۵ درجه و ۴۴ دقیقه شرقی از نصف النهار گرینویچ و عرض ۲۷ درجه و ۱ دقیقه تا ۳۱ درجه و ۴۲ دقیقه شمالی از خط استوا قرار دارد (سالنامه ی آماری استان فارس، سال ۱۳۹۰). (شکل شماره ۱).

شکل ۱- نمایش فضایی موقعیت استان فارس و شهرستان های آن

یافته های تحقیق:

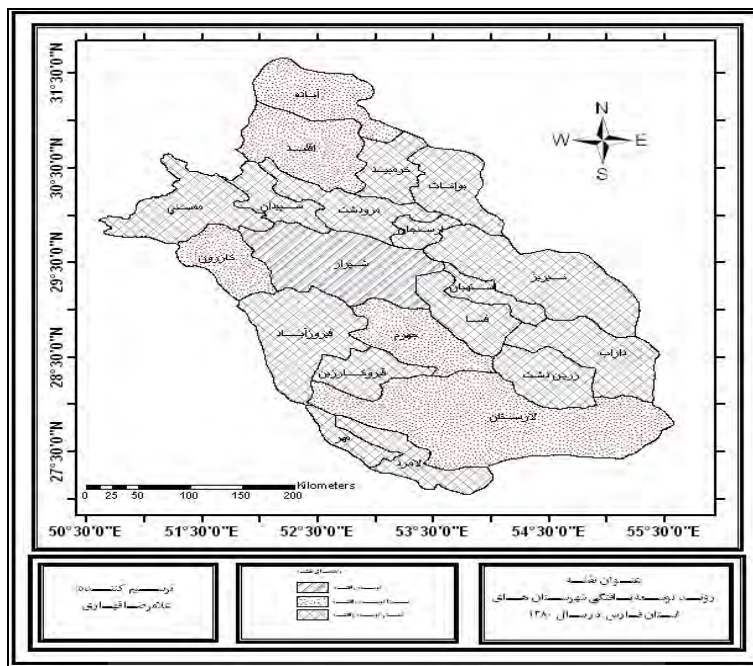
در راستای تحقق اهداف مقاله سعی می شود تا جایگاه شهرستان های مورد مطالعه در استان فارس بر اساس ۶ شاخص اصلی تعیین گردد. در این قسمت از تحقیق با بهره گیری از روش تاکسونومی عددی، درجه ی توسعه یافتگی شهرستان های استان در دو مقطع زمانی ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ مورد بررسی قرار گرفت. در جداول شماره ۴ و ۵ رتبه بندی شهرستان های استان فارس بر اساس سطح توسعه یافتگی در دو سال ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ نشان داده شده است. سطح توسعه یافتگی شهرستان ها به

تفکیک هر یک از شاخص های ۶ گانه (اجتماعی فرهنگی، اقتصادی، جمعیتی، بهداشت، آموزشی و کشاورزی) محاسبه و در جدول شماره ۶ نشان داده شده است. همچنین روند توسعه یافتگی شهرستان های استان فارس در سال های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ در شکل های ۲ و ۳ نشان داده شده است.

جدول ۴- رتبه بندی شهرستان های استان فارس بر اساس سطح توسعه یافتگی سال ۱۳۸۰

شهرستان	رتبه	سطح توسعه یافتگی شهرستان بر اساس درجه توسعه		
		توسعه یافته (۰-۰/۶)	نسبتاً توسعه یافته (۰/۶-۰/۸)	کمتر توسعه یافته (۰/۸-۱)
آباده	۱		نسبتاً توسعه یافته	
لاز	۲		نسبتاً توسعه یافته	
چهرم	۳		نسبتاً توسعه یافته	
کازرون	۴		نسبتاً توسعه یافته	
اقلید	۵		نسبتاً توسعه یافته	
استهبان	۶		نسبتاً توسعه یافته	
فسا	۷		نسبتاً توسعه یافته	
نی ریز	۸		نسبتاً توسعه یافته	
لامرد	۹		نسبتاً توسعه یافته	
داراب	۱۰		نسبتاً توسعه یافته	
مرودشت	۱۱		نسبتاً توسعه یافته	
فیروزآباد	۱۲		نسبتاً توسعه یافته	
خرمبید	۱۳		نسبتاً توسعه یافته	
ارسنجان	۱۴		نسبتاً توسعه یافته	
بوانات	۱۵		نسبتاً توسعه یافته	
سپیدان	۱۶		نسبتاً توسعه یافته	
ممسنی	۱۷		کمتر توسعه یافته	
قیروکارزین	۱۸		کمتر توسعه یافته	
مهر	۱۹		کمتر توسعه یافته	
زرین دشت	۲۰		کمتر توسعه یافته	

منبع: مطالعات میدانی و تحلیلی نگارندگان، ۱۳۸۰

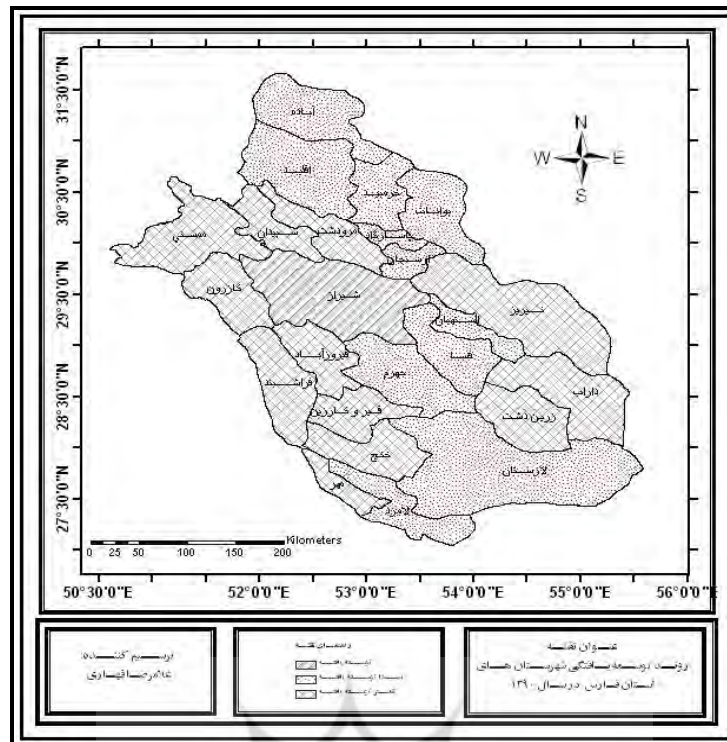

شکل ۲- روند توسعه یافتگی شهرستان های استان فارس در سال ۱۳۸۰

جدول ۵- رتبه بندی شهرستان های استان فارس براساس سطح توسعه یافتگی سال ۱۳۹۰

شهرستان	درجه توسعه یافتگی	رتبه	سطح توسعه یافتگی شهرستان براساس درجه توسعه		
			توسعه یافته (۰ - ۰/۶)	نسبتاً توسعه یافته (۰/۶ - ۰/۸)	کمتر توسعه یافته (۰/۸ - ۱)
آباده	۰/۶۶۰	۱		نسبتاً توسعه یافته	
جهرم	۰/۶۶۴	۲		نسبتاً توسعه یافته	
بوانات	۰/۶۷۹	۳		نسبتاً توسعه یافته	
لار	۰/۷۱۵	۴		نسبتاً توسعه یافته	
خرمید	۰/۷۱۶	۵		نسبتاً توسعه یافته	
نی ریز	۰/۷۲۰	۶		نسبتاً توسعه یافته	
لامرد	۰/۷۲۶	۷		نسبتاً توسعه یافته	
استهبان	۰/۷۳۳	۸		نسبتاً توسعه یافته	
فسا	۰/۷۳۸	۹		نسبتاً توسعه یافته	
اقلید	۰/۷۴۹	۱۰		نسبتاً توسعه یافته	
پاسارگاد	۰/۷۶۴	۱۱		نسبتاً توسعه یافته	
ارسنجان	۰/۷۸۴	۱۲		نسبتاً توسعه یافته	
داراب	۰/۸۰۱	۱۳	کمتر توسعه یافته		
ممسنی	۰/۸۰۸	۱۴	کمتر توسعه یافته		
کازرون	۰/۸۲۸	۱۵	کمتر توسعه یافته		
مهر	۰/۸۳۵	۱۶	کمتر توسعه یافته		
قیروکارزین	۰/۸۷۱	۱۷	کمتر توسعه یافته		
مرودشت	۰/۸۹۲	۱۸	کمتر توسعه یافته		
سپیدان	۰/۹۰۲	۱۹	کمتر توسعه یافته		
فیروزآباد	۰/۹۰۳	۲۰	کمتر توسعه یافته		
فراشبند	۰/۹۰۹	۲۱	کمتر توسعه یافته		
زرین دشت	۰/۹۷۵	۲۲	کمتر توسعه یافته		
خنج	۰/۹۹۹	۲۳	کمتر توسعه یافته		

منبع: مطالعات میدانی و تحلیلی نگارندگان، ۱۳۹۰

شکل ۳- روند توسعه یافتگی شهرستان های استان فارس در سال ۱۳۹۰

جدول ۶- سطح توسعه یافتگی شهرستان های استان فارس به تفکیک شاخص های عمده سال ۱۳۹۰

الف) شاخص های اجتماعی و فرهنگی		ب) شاخص های اقتصادی		ج) شاخص های جمعیتی	
رتبه	شهرستان	درجه توسعه یافتگی	رتبه	شهرستان	درجه توسعه یافتگی
۱	استهبان	۰/۳۵	۱	کازرون	۰/۲۲
۲	آباده	۰/۴۳	۲	آباده	۰/۳۰
۳	لامرد	۰/۴۶	۳	مرودشت	۰/۳۱
۴	خرمبید	۰/۴۷	۴	کازرون	۰/۳۲
۵	نیریز	۰/۴۸	۵	داراب	۰/۳۷
۶	چهرم	۰/۵۸	۶	فسا	۰/۴۱
۷	بوانات	۰/۵۹	۷	مرودشت	۰/۴۵
۸	لار	۰/۶۴	۸	ممسنی	۰/۴۹
۹	شیراز	۰/۶۵	۹	لامرد	۰/۵۴
۱۰	اقلید	۰/۶۶	۱۰	داراب	۰/۵۷
۱۱	ارسنجان	۰/۶۷	۱۱	بوانات	۰/۶۰
۱۲	فسا	۰/۷۱	۱۲	فیروزآباد	۰/۶۱
۱۳	پاسارگاد	۰/۷۲	۱۳	فیروزآباد	۰/۶۲
۱۴	کازرون	۰/۷۳	۱۴	آباده	۰/۶۴
۱۵	داراب	۰/۷۷	۱۵	زیرین دشت	۰/۶۴
۱۶	فیروزکارزین	۰/۷۸	۱۶	فراشبند	۰/۷۰
۱۷	فیروزآباد	۰/۷۹	۱۷	سپیدان	۰/۷۳
۱۸	مرودشت	۰/۸۰	۱۸	مهر	۰/۷۵
۱۹	فراشبند	۰/۸۳	۱۹	سپیدان	۰/۷۶

۰/۷۸	استهبان	۲۰	۰/۸۱	ارسنجان	۲۰	۰/۸۳۴	زرین دشت	۲۰
۰/۸۵	پاسارگاد	۲۱	۰/۹۱	پاسارگاد	۲۱	۰/۸۳۷	سپیدان	۲۱
۰/۹۱	ارسنجان	۲۲	۰/۹۱	خنج	۲۲	۰/۹۱	خنج	۲۲
۰/۹۷	خنج	۲۳	۰/۹۳	زرین دشت	۲۳	۰/۹۴	ممسنی	۲۳
و) شاخص های کشاورزی			ه) شاخص های آموزشی			د) شاخص های بهداشت و درمان		
درجه توسعه یافتگی	شهرستان	رتبه	درجه توسعه یافتگی	شهرستان	رتبه	درجه توسعه یافتگی	شهرستان	رتبه
۰/۳۴	اقلید	۱	۰/۲۲	ارسنجان	۱	۰/۱۹	پاسارگاد	۱
۰/۳۷	مرودشت	۲	۰/۲۳	بوانات	۲	۰/۲۱	آباده	۲
۰/۴۶	کازرون	۳	۰/۳۳	استهبان	۳	۰/۲۹	فسا	۳
۰/۴۶	فسا	۴	۰/۳۵	خرمبید	۴	۰/۳۲	ارسنجان	۴
۰/۵۱	بوانات	۵	۰/۳۶	اقلید	۵	۰/۳۶	بوانات	۵
۰/۵۶	داراب	۶	۰/۳۹	زرین دشت	۶	۰/۳۷	خنج	۶
۰/۵۷	آباده	۷	۰/۳۹	پاسارگاد	۷	۰/۴۱	استهبان	۷
۰/۵۸	فراشبند	۸	۰/۴۰	داراب	۸	۰/۴۵	لار	۸
۰/۵۹	خرمبید	۹	۰/۴۰	قیروکارزین	۹	۰/۴۷	لامرد	۹
۰/۶۰	ارسنجان	۱۰	۰/۴۲	لامرد	۱۰	۰/۴۸	سپیدان	۱۰
۰/۶۱	سپیدان	۱۱	۰/۴۷	آباده	۱۱	۰/۴۹	خرمبید	۱۱
۰/۶۴	لار	۱۲	۰/۵۰	نی ریز	۱۲	۰/۵۱	ممسنی	۱۲
۰/۶۷	فیروزآباد	۱۳	۰/۵۳	فسا	۱۳	۰/۵۲	اقلید	۱۳
۰/۷۱	ممسنی	۱۴	۰/۵۵	لار	۱۴	۰/۵۲	نی ریز	۱۴
۰/۷۱	قیروکارزین	۱۵	۰/۶۲	چهرم	۱۵	۰/۵۵	مهر	۱۵
۰/۷۷	خنج	۱۶	۰/۶۲	فیروزآباد	۱۶	۰/۶۰	قیروکارزین	۱۶
۰/۷۷	چهرم	۱۷	۰/۶۴	سپیدان	۱۷	۰/۷۱	فیروزآباد	۱۷
۰/۷۹	مهر	۱۸	۰/۷۵	کازرون	۱۸	۰/۷۳	داراب	۱۸
۰/۸۵	استهبان	۱۹	۰/۸۶	خنج	۱۹	۰/۷۳	مرودشت	۱۹
۰/۸۶	لامرد	۲۰	۰/۸۸	شیراز	۲۰	۰/۷۹	زرین دشت	۲۰
۰/۹۶	زرین دشت	۲۱	۰/۹۹	مرودشت	۲۱	۰/۹۱	کازرون	۲۱
۰/۹۸	نی ریز	۲۲			۲۲	۰/۹۹	فراشبند	۲۲

منبع: مطالعات میدانی و تحلیلی نگارندگان، ۱۳۹۰

تجزیه و تحلیل یافته های تحقیق:

تعیین درجه ی توسعه یافتگی شهرستان های استان فارس:

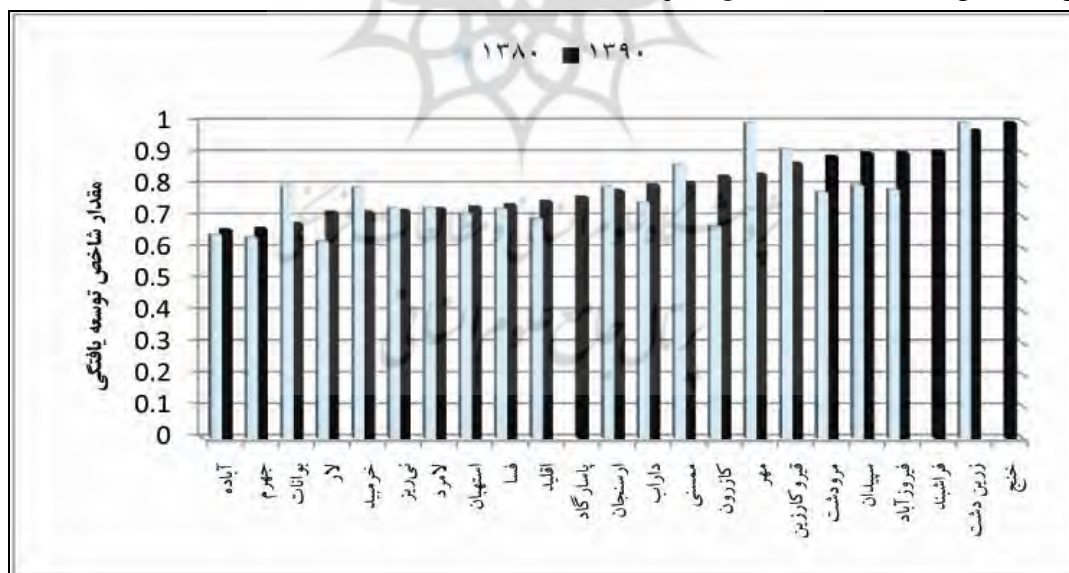
استان فارس بر اساس تقسیمات کشوری در سال ۱۳۸۰ دارای ۲۱ شهرستان بوده است. در محاسبات تاکسونومی عددی کلان شهر شیراز به دلیل برخورداری بیشتر از شاخص های توسعه، (شهرستان توسعه یافته یا برخوردار)، نسبت به شهرستان های دیگر استان به عنوان عنصر ناهمگن شناخته شده و طبق مرحله ی ۶ روش تاکسونومی حذف می گردد. شهرستان های دیگر در یک گروه همگن قرار می گیرند. طبق جدول ۴ مربوط به سال ۱۳۸۰، هشتاد درصد از شهرستان های استان، شامل آباده، لار، چهرم، کازرون، اقلید، استهبان، فسا، نی ریز، لامرد، داراب، مرودشت، فیروزآباد، خرمبید، ارسنجان، بوانات و سپیدان جزء شهرستان های نسبتاً توسعه یافته و ۲۰ درصد بقیه یعنی شهرستان های ممسنی، قیروکارزین، مهر و زرین دشت به عنوان شهرستان های محروم استان شناخته می شوند. مقایسه ی درجه توسعه یافتگی شهرستان های نسبتاً توسعه یافته و محروم تفاوت چشمگیری را نشان نمی دهد. ضریب نابرابری ویلیامسون (ضریب اختلاف) در سال ۱۳۸۰ برابر ۱۳/۸۷ بوده که مؤید این نظریه می باشد.

در سال ۱۳۹۰ تعداد ۸ شهرستان به تعداد شهرستان‌های استان اضافه شده است و تعداد شهرستان‌ها از ۲۱ به ۲۹ افزایش یافته است. به علت فقدان آمار، اطلاعات مربوط به شهرستان‌های خرامه، سروستان و کوار در شهرستان شیراز و آمار شهرستان‌های رستم و گراش به ترتیب در شهرستان‌های ممسنی و لارستان منظور شده است. نتایج این دوره نیز حاکی از برخورداری بیشتر از شاخص‌های توسعه در خصوص کلان‌شهر شیراز می‌باشد که این شهرستان به عنوان یک عنصر ناهمگن از گردونه‌ی محاسبات حذف شده است. از مجموع شهرستان‌های این استان در سال ۱۳۹۰، به میزان ۵۲ درصد از شهرستان‌ها شامل آباده، جهرم، بوانات، لارستان، خرمبید، نی‌ریز، لامرد، استهبان، فسا، اقلید، پاسارگاد و ارسنجان جزء شهرستان‌های نسبتاً توسعه‌یافته و ۴۸ درصد بقیه شامل شهرستان‌های داراب، ممسنی، کازرون، مهر، قیر و کارزین، مرودشت، سپیدان، فیروزآباد، فراشبند، زرین‌دشت و خنج جزء مناطق محروم استان قرار می‌گیرند (جدول شماره ۵). ضریب نابرابری در طول این دوره‌ی ۱۰ ساله از ۱۳/۸۷ به ۱۲/۲۳ رسیده که نشان‌دهنده‌ی کاهش ۱۱/۸۲ درصدی این شاخص توسعه در استان می‌باشد.

جهت بهتر روشن شدن وضعیت توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان فارس، سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌ها به تفکیک هر یک از شاخص‌های ۶ گانه ذکر شده محاسبه و در جدول شماره ۶ نشان داده شده است. در زمینه شاخص‌های اجتماعی فرهنگی و کشاورزی یک نوع همگرایی و تجانس در بین شهرستان‌های استان وجود دارد؛ در حالی که در زمینه‌های اقتصادی اجتماعی، بهداشت درمان و آموزشی، واگرایی و عدم تجانس به چشم می‌خورد. این اختلاف و شکاف در مورد شاخص اقتصادی کمتر و در مورد شاخص‌های دیگر (جمعیتی، بهداشت درمان و آموزشی) بیشتر می‌شود.

مقایسه‌ی تطبیقی بین شهرستان‌ها از لحاظ توسعه‌یافتگی بین سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰:

از ۲۴ شهرستان استان^۱ در سال ۱۳۹۰، سطح توسعه‌یافتگی دو شهرستان شیراز و آباده ثابت مانده است. در حالی که شهرستان‌های داراب، کازرون، مرودشت، سپیدان، فیروزآباد، فراشبند و خنج با سیر نزولی توسعه‌یافتگی روبرو بوده و شهرستان‌های ممسنی، قیر و کارزین، مهر و زرین‌دشت طی این دوره‌ی ۱۰ ساله جزء مناطق محروم استان باقی‌مانده‌اند. بنابراین باتوجه به مقایسه‌ی میزان توسعه‌یافتگی شهرستان‌های فارس طی دوره‌ی ۱۰ ساله (۱۳۹۰-۱۳۸۰) از درجه‌ی توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان کاسته شده است (شکل شماره ۴).

شکل ۴- مقایسه‌ی تطبیقی بین شهرستان‌های استان از لحاظ توسعه‌یافتگی بین سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰

^۱ آمار شهرستان‌های جدیدالتاسیس یعنی خرامه، سروستان و کوار در شیراز، شهرستان رستم در ممسنی و شهرستان گراش در لارستان منظور شده است.

ضریب نابرابری (ویلیامسون) طی دوره ی آماری ۱۰ ساله (۱۳۹۰-۱۳۸۰)، از ۱۳/۸۷ به ۱۲/۲۳ کاهش یافته است. (جدول شماره ۷). این نتایج نشان دهنده ی کاهش تفاوت نابرابری های شهرستان های استان طی دوره ی آماری می باشد.

جدول ۷- ضریب نابرابری ویلیامسون شهرستان های استان فارس طی دوره ی آماری ۱۳۸۰-۱۳۹۰

شاخص	۱۳۸۰	۱۳۹۰
ضریب ویلیامسون	۱۳/۸۷	۱۲/۲۳

منبع: یافته های تحلیلی تحقیق، ۱۳۹۱

مقایسه ی بخش های اجتماعی، فرهنگی و کشاورزی ضریب اختلاف ناچیزی را نشان می دهد. این نتیجه در بخش بهداشت، درمان با بخش آموزشی نیز دیده می شود. بیشترین نابرابری بین شهرستان های استان فارس در سال ۱۳۹۰ در بخش آموزشی با ضریب نابرابری ۴۴/۶۷ و کمترین آن در بخش اجتماعی، فرهنگی با ضریب نابرابری ۲۳/۴۹ دیده می شود (جدول شماره ۸).

جدول ۸- ضریب نابرابری ویلیامسون شهرستان های استان فارس طی دوره ی آماری ۱۳۸۰-۱۳۹۰

شاخص	اجتماعی-فرهنگی	اقتصادی	جمعیتی	بهداشت و درمان	آموزشی	کشاورزی
ضریب ویلیامسون	۲۳/۴۹	۳۲/۲۴	۳۴/۸۱	۴۳/۳۰	۴۴/۶۷	۲۶/۵۶

منبع: یافته های تحلیلی تحقیق، ۱۳۹۱

بررسی اولویت شاخص های توسعه با استفاده از روش آماری رگرسیون چند متغیره:

رگرسیون چند متغیره، روشی برای تحلیل شاخص های تحقیق (اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، بهداشت و درمان، آموزشی، جمعیتی و کشاورزی) به عنوان متغیر مستقل، در تغییرات میزان توسعه یافتگی شهرستان های استان به عنوان یک متغیر وابسته به شمار می رود. نتایج نشان می دهد که وابستگی متغیرهای مستقل به متغیر وابسته (تغییرات میانگین درجه ی توسعه یافتگی)، بسیار زیاد و نزدیک به ۹۷ درصد می باشد ($\text{adjusted } r^2=97\%$). همچنین بررسی مدل رگرسیون نشان می دهد که کلیه ی متغیرهای مستقل با درجه ی توسعه یافتگی شهرستان های استان فارس در سال ۱۳۹۰ رابطه ی معنادار دارند ($\text{sig}=0$). نتایج مقادیر β نشان دهنده ی رابطه ی مستقیم تمام شاخص ها با درجه ی توسعه یافتگی شهرستان های استان می باشد. بیشترین ارتباط با شاخص اقتصادی بوده و به ازاء افزایش هر واحد اقتصادی ۰/۷۲۷ به مقدار توسعه یافتگی افزوده می شود. کمترین ارتباط مربوط به شاخص کشاورزی می باشد که به ازاء هر واحد کشاورزی مقدار ۰/۲۷۳ واحد به مقدار توسعه یافتگی افزوده می شود (جدول شماره ۹).

جدول ۹- نتایج تکنیک آماری رگرسیون چند متغیره

شاخص	B	β	t	Sig.
اجتماعی و فرهنگی	۰/۱۶۹	۰/۳۵۱	۶/۶۶۹	۰
اقتصادی	۰/۹۳۲	۰/۷۲۷	۱۴/۴۹۲	۰
بهداشت و درمان	۰/۱۲۸	۰/۳۸۹	۹/۲۶۵	۰
آموزشی	۰/۱۱۴	۰/۲۹۶	۵/۳۰۲	۰
کشاورزی	۰/۱۳۷	۰/۲۷۳	۶/۷۲۵	۰

منبع: یافته های تحلیلی تحقیق، ۱۳۹۱.

نتیجه گیری:

در این پژوهش، ابتدا با استفاده از ۶ شاخص اصلی و ۵۲ زیرشاخص، درجه ی توسعه یافتگی شهرستان های استان فارس در دو مقطع زمانی ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰، به طور جداگانه با روش تاکسونومی عددی برآورد و ضریب نابرابری آن ها بدست آمد. نتایج پژوهش نشان می دهد که ضریب نابرابری از مقدار ۱۳/۸۷ در سال ۱۳۸۰ به ۱۲/۲۳ در سال ۱۳۹۰ کاهش یافته است. بنابراین شدت نابرابری بین شهرستان های استان، طی این دوره ی زمانی به میزان ۱۱/۸۲ درصد کاهش یافته است. بیشترین نابرابری

بین شهرستان‌های استان فارس در سال ۱۳۹۰ در بخش آموزشی با ضریب نابرابری ۴۴/۶۷ و کمترین آن در بخش اجتماعی، فرهنگی با ضریب نابرابری ۲۳/۴۹ دیده می‌شود. بررسی روند توسعه‌یافتگی شهرستان‌ها نشان می‌دهد که از تعداد شهرستان‌های توسعه‌یافته کاسته شده و بر تعداد شهرستان‌های محروم افزوده شده است. سطح توسعه‌یافتگی فقط در کلان‌شهر شیراز بوده و نشان‌دهنده برنامه‌ریزی قطبی، علیرغم سعی دولت برای برنامه‌ریزی و توسعه‌ی مناطق محروم بوده است. شهرستان‌های ممسنی، قیروکارزین، مهر و زرین‌دشت، در طول این دوره‌ی ۱۰ ساله، همچنان جزء مناطق محروم باقی‌مانده‌اند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که دلیل اصلی اختلاف توسعه‌یافتگی در شهرستان‌های استان، ناشی از عدم توزیع عادلانه شاخص‌های کشاورزی و آموزشی می‌باشد. سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌ها در زمینه‌های مختلف با یکدیگر هماهنگ نبوده و تفاوت زیادی از خود نشان می‌دهد. نتایج بدست آمده در این تحقیق با نتیجه‌ی تحقیق "سطح‌بندی میزان برخورداری شهرستان‌های استان فارس به لحاظ شاخص‌های توسعه با استفاده از مدل HDI" (رضایی، ۱۳۹۰: ۶۷) مطابقت دارد. در تحقیق مزبور نیز شهرستان‌های شمالی و شرقی استان از شهرستان‌های جنوبی و غربی توسعه‌یافته‌تر گزارش شده است که علت آن همجواری با استان‌های برخورداری ذکر شده است.

قدردانی و تشکر:

از همکاران ارجمندم اعضاء هیئت علمی بخش تحقیقات اقتصادی و اجتماعی مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی فارس، در زمینه‌های مدل تاکسونومی همکاری ویژه داشته‌اند که به این وسیله از آنها تشکر می‌گردد. سرکار خانم مهندس لادن جوکار در حل مسایل آماری مقاله همکاری داشته‌اند. همچنین از زحمات مرکز آمار استناداری و سازمان جهاد کشاورزی استان فارس تقدیر می‌شود.

منابع:

۱. آسایش، حسین (۱۳۷۵): اصول و مبانی برنامه‌ریزی روستایی، انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ دوم، تهران.
۲. ازکیا، مصطفی (۱۳۸۱): جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستاهای ایران، انتشارات اطلاعات، چاپ ششم، تهران.
۳. افراخته، حسن (۱۳۷۴): مدل در جغرافیا، انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول، زاهدان.
۴. امینی‌نژاد، غلامرضا و دیگران (۱۳۸۷): «تحلیل درجه‌ی توسعه‌یافتگی دهستان‌های حوزه‌ی تأسیسات پارس جنوبی در استان بوشهر»، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۱، شماره ۳، تهران، صص ۳۲-۴۹.
۵. پیراسته، حسین و فرزاد کریمی (۱۳۸۵): «بررسی مزیت‌های نسبی محصولات زراعی در استان اصفهان»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال ۱۴، شماره ۵۳، تهران، صص ۸۳-۱۰۴.
۶. تقوایی، مسعود و اصغر نوروزی آورگانی (۱۳۸۶): «تحلیلی بر نحوه‌ی توزیع فضایی امکانات و خدمات روستایی و سطح بندی دهستان‌های استان چهارمحال و بختیاری»، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، جلد ۲۴، شماره ۳، اصفهان، صص ۷۴-۵۹.
۷. تقوایی، مسعود، تقدیسی، احمد و محمدرضا بسحاق (۱۳۹۰): «تعیین جایگاه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان فارس در شاخص‌های اصلی بخش کشاورزی»، مجله برنامه‌ریزی فضایی، سال ۲، شماره ۲، اصفهان، صص ۲۵-۴۰.
۸. تودارو، مایکل (۱۳۷۰): توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه: غلامعلی فرجادی، نشر مؤسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه، چاپ دوم، تهران.
۹. سالنامه آماری استان فارس (۱۳۸۰ و ۱۳۹۰): سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان فارس، شیراز.
۱۰. جعفری صمیمی، احمد و سمیه سادات نقوی (۱۳۸۷): «بررسی مزیت نسبی ارزش افزوده‌های بخش‌های اقتصادی در منطقه‌ی خراسان براساس عملکرد برنامه‌ی توسعه‌ی سوم توسعه»، فصلنامه دانش و توسعه، سال ۱۵، شماره ۲۳، تهران.
۱۱. چلبی، مسعود (۱۳۸۵): جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، نشر نی، چاپ چهارم، تهران.
۱۲. حسین‌زاده دلیر، کریم (۱۳۸۰): برنامه‌ریزی ناحیه‌ای، انتشارات سمت، چاپ اول، تهران.

۱۳. خداپناه، کیومرث و حسن بیک محمدی (۱۳۸۸): «ارزیابی و طبقه‌بندی مناطق روستایی بخش مرکزی شهرستان اردبیل براساس میزان برخورداری از شاخص‌های توسعه»، فصلنامه فضای جغرافیایی، سال ۹، شماره ۲۶، اهر، صص ۳۰-۱.
۱۴. داداش‌پور، هاشم، علیزاده، بهرام و بهاره مدنی (۱۳۹۰): «بررسی و تحلیل روند توسعه‌یافتگی و نابرابری‌های فضایی در شهرستان‌های استان آذربایجان غربی»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۳، تهران، صص ۲۰۷-۱۷۳.
۱۵. رضایی، محمدرضا و محمد امین عطار (زمستان ۱۳۹۰): «سطح‌بندی میزان برخورداری شهرستان‌های استان فارس به لحاظ شاخص‌های توسعه با استفاده از مدل HDI»، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، سال اول، شماره ۴، مرودشت، صص ۶۸-۵۳.
۱۶. زیاری، کرامت ا.. و علیرضا شاه‌آبادی (۱۳۸۰): «سنجش درجه‌ی توسعه یافتگی روستاهای استان یزد»، ویژه‌نامه جغرافیا و توسعه، سال هفتم، شماره ۱۳، مجله علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، صص ۱۲۲-۱۰۵.
۱۷. صرافی، مظفر (۱۳۷۷): مبانی برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای، مجموعه برنامه و بودجه ۱۶، مرکز مدارک اقتصادی و اجتماعی سازمان برنامه و بودجه، تهران.
۱۸. فطروس، محمد حسین و محمود بهشتی‌فر (۱۳۸۸): «مقایسه درجه توسعه‌یافتگی بخش کشاورزی استان‌های کشور در دو مقطع ۱۳۷۲ و ۱۳۸۲»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۶۵، تهران، صص ۳۹-۱۷.
۱۹. قنبری، یوسف، برقی، حمید و احمد حجاریان (۱۳۹۰): «تحلیل سطوح برخورداری دهستان‌های شهرستان اصفهان»، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۴، شماره ۳، تهران، صص ۱۱۲-۹۳.
۲۰. محمدی، جمال، عبدلی، اصغر و محمد فتحی بیرانوند (۱۳۹۱): «بررسی سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان لرستان به تفکیک بخش‌های مسکن و خدمات رفاهی - زیربنایی، کشاورزی و صنعت»، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال دوازدهم، شماره ۲۵، تهران، صص ۱۵۰-۱۲۷.
۲۱. معصومی اشکوری، سید حسن (۱۳۷۶): اصول و مبانی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، انتشارات صومعه‌سرا، چاپ دوم، تهران.
۲۲. مولایی، محمد (۱۳۸۷): «بررسی و مقایسه درجه توسعه‌یافتگی بخش کشاورزی استان‌های ایران طی سال‌های ۱۳۷۳ تا ۱۳۸۳»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، شماره ۶۳، تهران، صص ۸۸-۷۱.
۲۳. مؤمنی، مهدی (۱۳۸۷): اصول و روش‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد، چاپ اول، نجف‌آباد.

24. Azadeh, A., Ghaderi & S.F, Ebrahimipour V (2007): An integrated PCA DEA framework for assessment and ranking of manufacturing systems based on equipment performance, *Engineering Computations*, 24(4), 347-372.
25. Hodder, R., (2000): *Development geography*, Routledge, London.
26. Kanbur, Ravi, Venables, Anthony J. (2005): *Spatial inequality and development*, Oxford, Oxford University Press.
27. Nel, E., Rogerson, C. M, (2009): *Re-thinking Spatial Inequalities in South Africa, Lessons from International Experiences*. *Urban Forum*, 20.